

Τελετουργικές, συμβολικές πρακτικές στις κοινότητες οπαδών: η εικονοποίηση νεκρών οπαδών σε πανό των ελληνικών γηπέδων

Μανώλης Χουμεριανός

Περίληψη

Η εργασία αυτή πραγματεύεται τα αναρτημένα στις κερκίδες των ελληνικών γηπέδων πανό που απεικονίζουν θανόντα μέλη οπαδικών κοινοτήτων. Το χρονικό πλαίσιο της έρευνας καλύπτει δυο δεκαετίες (2000-2020), αφού κατά τη διάρκειά τους η χρήση αυτού του οπτικού υλικού συμβολικής έκφρασης πυκνώνει. Η ανάλυση εδράζεται στην παραδοχή ότι ο κόσμος των οπαδών και ιδίως των λεγόμενων οργανωμένων, αξιοποιεί συμβολικές και τελετουργικές πρακτικές με σκοπό να προσδιορίσει την ετερότητα, δηλαδή να οριοθετήσει τις διαφορές του από αντίπαλες οπαδικές κοινότητες ή από άλλους υποστηρικτές της ομάδας του («μη μαχητικούς»). Αυτή η διαδικασία εγγράφεται στο εγχείρημα αναζήτησης και συγκρότησης στοιχείων συλλογικής ταυτότητας. Μια από αυτές τις πρακτικές είναι και η «τιμητική» εικονοποίηση νεκρών μελών της κοινότητας στα οποία αποδίδονται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Αυτή η διαδικασία σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της κοινότητας στην οποία ανήκαν οι τεθνεώντες νοηματοδοτούν τη δράση των τελευταίων με βάση αξίες που συμμερίζονται.

Το ερευνητικό υλικό συγκροτούν φωτογραφίες και βίντεο που συλλέχθηκαν από διαδικτυακούς ιστοχώρους οργανωμένων συλλογικοτήτων οπαδών αλλά και από ειδησεογραφικές ιστοσελίδες. Το συγκεκριμένο υλικό συνοδεύεται από αναφορές, αφιερωμένες στη μνημόνευση των θανόντων συντρόφων τους, οι οποίες και συνέβαλαν στην ανάλυσή του.

Λέξεις κλειδιά: κερκίδα, οπαδοί, εικονοποίηση, θάνατος, απώλεια, αποχαιρετισμός, θυσία, τιμή, αξίες, τελετουργία, συμβολισμοί.

1. Εισαγωγή

Ο Μανώλης Χουμεριανός είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, e-mail: mhoumer@yahoo.com

Εδώ και αρκετές δεκαετίες συγκροτούνται στο ελληνικό ποδόσφαιρο κοινότητες οπαδών, τα μέλη των οποίων, μέσω ποικίλων πρακτικών, επιχειρούν να εκφράσουν και να προβάλλουν την αφοσίωσή τους στον σύλλογο που υποστηρίζουν. Οι κοινότητες οπαδών οργανώνουν διακριτά πεδία δράσης στο πλαίσιο των οποίων διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους και την αντιπαλότητα στις σχέσεις τους με άλλες παρόμοιες συλλογικότητες (Κοταρίδης 2005:93 κ.έ· Ζαϊμάκης 2018: 39-72· Τσούμας και Χουμεριανός 2020: 294-296· Γεωργούλας 2010· Ελίας και Ντάνινγκ 2010). Στο πλαίσιο αυτών των πεδίων δράσης, κάθε κοινότητα επιχειρεί να αναδείξει την ηγεμονία της ή την υπεροχή της σε σχέση με αντίπαλες κοινότητες, κάτι που επιτελείται μέσα από διαδικασίες συγκρότησης και προβολής μιας ισχυρής ταυτότητας στον δημόσιο χώρο (Armstrong 1999).

Μέρος των διεργασιών επεξεργασίας και διαπραγμάτευσης της οπαδικής ταυτότητας αποτελούν τελετουργικές/συμβολικές μορφές έκφρασης, όπως είναι η ανάρτηση πανό στις κερκίδες των γηπέδων, στα οποία συνήθως απεικονίζονται πρόσωπα ή φιγούρες μελών οργανωμένων κοινοτήτων οπαδών που έχουν αποβιώσει. Πρόκειται κυρίως για φωτογραφίες που δημιουργούνται μέσω ψηφιακής εκτύπωσης ή σκιτσογραφίες. Σύμφωνα με την «ιστορία των κατορθωμάτων» της εκάστοτε συλλογικότητας οπαδών, τα θανόντα μέλη τους θεωρούνται άξια αυτής της «τιμής» ως εμβληματικές μορφές της κερκίδας και της κοινότητας. Ως τέτοιες θεωρούνται ηγετικά μέλη των «οργανωμένων» οπαδών που αποβιώνουν, θύματα δυστυχημάτων κατά τη διάρκεια μετακίνησής τους για τους εκτός έδρας αγώνες της ομάδας τους ή θύματα επεισοδίων ή άλλων θανατηφόρων περιστατικών μέσα ή έξω από τα γήπεδα. Η επικύρωση της τιμής που αποδίδεται στα ηγετικά πρόσωπα ή σε εκείνα που «θυσιάστηκαν» για την ομάδα σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο τα ίδια τα μέλη των συγκεκριμένων κοινοτήτων, δηλαδή οι τέως σύντροφοι του θανόντος, νοσηματοδοτούν τη δράση του με βάση τις αξίες που ενστερνίζονται. Η πρακτική ανάρτησης πανό με νεκρούς οπαδούς, όπως και άλλες τέτοιες τελετουργικές/συμβολικές πρακτικές (Τσιμπογιάννη 2013: 273-290· Macdonald 2001· Stride, Ffion and Chamorro 2019: 431-453), εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο η οπαδική κοινότητα διαπραγματεύεται την ταυτότητά της, ενδυναμώνει τους δεσμούς ανάμεσα στα μέλη της και καθιστά λειτουργικούς τους όρους συνοχής τους.

Στην παρούσα εργασία πραγματευόμαστε τα πανό που απεικονίζουν θανόντες «υπέρ της ομάδας» οπαδούς σαν ένα οπτικό υλικό συμβολικής έκφρασης (Σκαρπέλος 2011· Harper 2000: 143-160), μέσω του οποίου μέλη οπαδικών συλλογικοτήτων παράγουν και ανατροφοδοτούν μεταβαλλόμενες μορφές διαχείρισης και διαπραγμάτευσης της ταυτότητάς τους στο δημόσιο χώρο. Το υλικό που αξιοποιήθηκε προέρχεται κυρίως από το διαδίκτυο. Η μελέτη παρουσιάζει ένα ενδεικτικό μόνο μέρος αυτού του υλικού, μεγάλο μέρος του οποίου αποτελείται από φωτογραφίες ή βίντεο που αναρτήθηκαν σε ιστοσελίδες

οργανωμένων οπαδικών συλλογικοτήτων ή άλλων ιστοσελίδων. Συνήθως, το φωτογραφικό υλικό συνοδεύεται από αναφορές αφιερωμένες στη μνήμη των συντρόφων τους.

Η ανάλυση εδράζεται στην παραδοχή ότι ο κόσμος των οπαδών και ιδίως των λεγόμενων οργανωμένων αξιοποιεί συμβολικές και τελετουργικές πρακτικές με σκοπό να προκαλέσει την προσοχή και να εκπέμψει μηνύματα προς: α) τους αντίπαλους οπαδούς, β) το εσωτερικό των δικών του κοινοτήτων και γ) το ευρύτερο κοινό της ομάδας του, το αποκαλούμενο μη «μαχητικό». Μέσα από αυτή την οπτική, το συμβολικό πεδίο κατέχει προνομιακή θέση σε κάθε εγχείρημα κοινής κατανόησης της πραγματικότητας για τα μέλη της κοινότητας, σε κάθε προσπάθεια προσδιορισμού της ετερότητας (διαφοροποίηση από αντίπαλες συλλογικότητες) και εντοπισμού της ταυτότητας (ανακάλυψη κοινών χαρακτηριστικών της κοινότητας και διαπραγμάτευσή τους) (Δρένος 2013: 294-295).

Το αναλυτικό ενδιαφέρον εστιάζει στη νοηματοδότηση των μηνυμάτων που εκπέμπουν τα μέλη των οπαδικών κοινοτήτων μέσω της εικονοποίησης του «εμβληματικού» ή «θυσιασμένου» νεκρού τους και της τιμής που του αποδίδουν. Εστιάζει επίσης στον τρόπο με τον οποίο αυτά τα μηνύματα επιχειρούν να διασφαλίσουν ότι θα ακουστεί αυτό που θέλουν να πουν τόσο για τον εαυτό τους όσο και για τους άλλους. Η εν λόγω τελετουργική πρακτική και η νοηματοδότησή της από τους ίδιους τους παραγωγούς της εξετάζονται αναφορικά με τις διεργασίες του κοινωνικού μηχανισμού της συλλογικής μνήμης που εξυφαίνονται στο χώρο των οπαδικών συλλογικοτήτων, αλλά και ως προς τη σημασία τους για τη συνοχή των μελών τους (Παπαγεωργίου και Μαυροφίδης 2015: 344-345· Κόκκινος 2010:111-124· Foucault 1977· Huyssen 1995: 6· Berliner 2005: 197-211). Θεωρούμε ότι τέτοια φαινόμενα θα πρέπει να μελετώνται σε σταθερή αναφορά προς το χώρο και το χρόνο στον οποίο εκδηλώνονται, δηλαδή σε αναφορά προς τις συνθήκες μέσα στις οποίες τα βιώνουν και τα ερμηνεύουν οι ίδιοι οι δρώντες, με βάση τα νοητικά, πολιτισμικά, αξιακά και ιδεολογικά «εργαλεία» που αποδέχονται.

2. Τα «πέταλα» των γηπέδων ως δημόσιοι χώροι ανάρτησης των πανό

Η εμφάνιση στις κερκίδες των ελληνικών γηπέδων αναρτημένων πανό που απεικονίζουν πρόσωπα ή φιγούρες νεκρών οπαδών χρονολογείται εδώ και τέσσερις δεκαετίες και αποτελεί μια από τις σημαντικότερες τελετουργικές/συμβολικές πρακτικές των λεγόμενων «φανατικών της εξέδρας».¹ Τα πανό αναρτώνται σε σημεία του γηπέδου τα οποία θεωρούνται από τα ίδια τα μέλη της συλλογικότητας ως «δικαιωματικά» δικά τους, δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό τη διάκρισή τους τόσο από τον αντίπαλο όσο και

1. Μέσα από τη συγκριτική μελέτη φωτογραφικού υλικού προκύπτει ότι οι πρώτες συστηματικές αναρτήσεις πανό κάνουν την εμφάνισή τους από τη δεκαετία του 1980.

από το «ανοργάνωτο» κοινό της ομάδας τους. Πρόκειται για τα λεγόμενα «πέταλα» των γηπέδων, όπου συγκεντρώνονται οι «μαχητικοί» υποστηρικτές των ομάδων, οι οποίοι τις περισσότερες φορές είναι και οργανωμένοι σε οπαδικές συλλογικότητες που προβάλλουν ιδιαίτερα ταυτοτικά στοιχεία (Θύρα 7 για τον Ολυμπιακό, Θύρα 4 για τον ΠΑΟΚ, Original 21 για την ΑΕΚ κλπ) (Giulianotti 2002: 25-46, 2005: 405-406).

Για να καταλάβουμε όμως τη σχέση των «φανατικών» με τα «πέταλα», θα ήταν δόκιμο να διερευνήσουμε τι σημαίνει γι' αυτούς ο συγκεκριμένος χώρος των γηπέδων. Τα «πέταλα» βρίσκονται πίσω από τον χώρο των τερμάτων όπου εκτυλίσσονται οι πιο κρίσιμες φάσεις για την έκβαση μιας ποδοσφαιρικής αναμέτρησης. Οι πλέον ένθερμοι οπαδοί «οφείλουν» να βρίσκονται κοντά στο «μέτωπο» όπου κρίνεται η «μάχη». Εκεί όπου κρίνεται το «δράμα» ή ο «θρίλαμπος», ανάλογα με την κατάληξη του παιχνιδιού. Τα υπόλοιπα σημεία του γηπέδου, μπορεί να παρέχουν καλύτερη οπτική για το παιχνίδι, προσφέρονται, όμως, λιγότερο για την εκδήλωση του στοιχείου εκείνου που καθιστά τους θαμώνες των «πετάλων» «ξεχωριστούς»: της προβολής της αφοσίωσής τους στην ομάδα με διακριτό τρόπο από τους υπόλοιπους θεατές, όπως και της έκφρασης λεκτικών και πραξιακών κωδίκων της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους (Fiske 1992: 100-104). Οι τελετουργικές πρακτικές που διαδραματίζονται στο χώρο, δίπλα στο επίκεντρο της «μάχης» (τα τέρματα), νομιμοποιούν την παραπάνω διαδικασία στο βαθμό που αποδεικνύουν ότι για τους ενοίκους των «πετάλων» μια αναμέτρηση με αντίπαλο σύλλογο είναι ένας «σκληρός» αγώνας και όχι απλώς ένα παιχνίδι. Η παρουσία τους στα συγκεκριμένα σημεία του γηπέδου προϋποθέτει «πίστη» στην ομάδα και δεν είναι μια απλή «κατανάλωση θεάματος». Η θέση που καταλαμβάνουν στο γήπεδο τους προσδιορίζει εκ προοιμίου ως «φανατικούς», αφού αυτήν την ιδιότητα τους αποδίδει η «κοινά» παραδεκτή και αποδεκτή ανάγνωση του γηπεδικού χώρου. Είναι φανατικοί, όχι μόνο γιατί αυτοπροσδιορίζονται ως τέτοιοι, αλλά και επειδή τους αναγνωρίζουν ως τέτοιους και οι «άλλοι» (οι μη οργανωμένοι φίλαθλοι της ομάδας τους, οι αντίπαλοι αλλά και τα ΜΜΕ), σύμφωνα με τους «χωροταξικούς» κανόνες του γηπέδου (Choumerianos and Kiprianos 2020: 124-136).

Το «πέταλο» είναι ακόμη το σημείο απ' όπου προβάλλεται η δυναμική της κοινότητας των οπαδών, κατά πρώτον σε αναφορά προς τους αντιπάλους και κατά δεύτερον σε αναφορά προς τους υπόλοιπους φίλαθλους της ομάδας τους, τους «άμαχους». Η αναζήτηση του κύρους των «φανατικών» στο συγκεκριμένο σημείο του γηπέδου συνδέεται με το δέος που θεωρούν οι ίδιοι ότι προκαλεί η παρουσία τους στους αντίπαλους, αλλά και με την επίγνωση ότι οι τελευταίοι είναι σε θέση να αποκωδικοποιήσουν και να αναγνωρίσουν τα μηνύματα που τους μεταδίδουν οι πρώτοι. Η βεβαιότητα για την αναγνώριση των εκπεμπόμενων μηνυμάτων βασίζεται στο γεγονός ότι οι οπαδοί των αντίπαλων ομάδων διαχειρίζονται οικείους κώδικες και ρόλους, τους οποίους συμερίζονται από κοινού. Ο

όγκος τους, η ένταση και η διάρκεια της παρουσίας τους (συνεχείς και δυνατές ιαχές, ρίψη καπνογόνων κ.λπ.), και κυρίως ο θεατρικός συντονισμός εκδήλωσής της, συνθέτουν ένα τελετουργικό συμβάν που αποσκοπεί στην άενη αναπαραγωγή και αναβάθμιση της εικόνας τους. Με τον τρόπο αυτό είναι σαν να προειδοποιούν την αντίπαλη συλλογικότητα ότι πρέπει να τους σεβαστεί και να υποχωρήσει μπροστά τους (Spraaij 2008: 369-392· Κυπριανός και Χουμεριανός 2009: 238-254· Κοταρίδης και Σιδέρης 2013: 149-153). Κοντολογίς, το «πέταλο» είναι ο χώρος στον οποίο οι παρόντες υποδύονται ρόλους και ταυτόχρονα συντελούνται έντονες ταυτοτικές διεργασίες. Οι οπαδοί ενδύονται το ρόλο των «μαχητών» της ομάδας και των «μαρτύρων» (με την έννοια ότι ανά πάσα στιγμή είναι διαθέσιμοι να «θυσιαστούν» για το καλό της ομάδας αλλά και της κοινότητας).

Η διαδικασία τοποθέτησης πανό συνθημάτων, σκίτσων με σχολιασμούς (κλπ) σε συγκεκριμένα σημεία της κερκίδας, καθώς και οι συμβολισμοί που εκπέμπει, αποτελούν τελετουργικές πρακτικές ιστορικά προσδιορισμένες ως προς το νόημά τους, τις οποίες τα μέλη της κοινότητας (όπως και οι αντίπαλοι) καλούνται να αναγνωρίσουν. Τα σημεία που επιλέγονται για να αναρτηθεί το συγκεκριμένο υλικό αντιστοιχούν στη δυναμική του συνδέσμου/δημιουργού τους. Δηλαδή, όσο πιο δυναμικός ή ηγεμονεύων είναι ο σύνδεσμος/δημιουργός (και αναγνωρίζεται ως τέτοιος από τον «κόσμο» της ομάδας), τόσο περισσότερο νομιμοποιείται να αναρτήσει το πανό του σε περίοπτη θέση εγγύτερα προς το κέντρο της κερκίδας («πέταλο»). Στη συγκεκριμένη πρακτική το πανό του οποιουδήποτε συνδέσμου δε μπορεί να καλύψει το «κεντρικό» πανό που εκφράζει το σύνολο των οργανωμένων οπαδών της ομάδας και είναι δημιούργημα του ηγεμονεύοντος συνδέσμου, ο οποίος επίσης αναγνωρίζεται ως τέτοιος από τις υπόλοιπες συλλογικότητες, είτε αυτές είναι «παραρτήματά» του είτε αποτελούν ιδιαίτερες συσσωματώσεις² (Choumerianos and Tsoumas 2021). Με βάση την παραπάνω διαδικασία επιλογής των σημείων της κερκίδας όπου αναρτώνται τα πανό, αποκτά ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι η απεικόνιση του νεκρού οπαδού τοποθετείται σε δεσπόζουσα θέση, πάντα κοντά στο κεντρικό πανό.³ Η τοποθέτηση αυτή συμβολίζει το μέγεθος της τιμής που αποδίδουν στον τέως σύντροφό τους τα μέλη της κοινότητας, με κριτήρια που αντλούν από το σύμπαν των αξιών τους.

Στις ενότητες που ακολουθούν επιχειρούμε να περιγράψουμε συνοπτικά τα διαφορετικά θεματικά περιεχόμενα των πανό που αναρτώνται εδώ και μερικές δεκαετίες στις κερκίδες

2. Βλέπε σχετικό φωτογραφικό υλικό από κερκίδες ελληνικών ομάδων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2010, Βοριάς Στ., Κερκίδες σε κρίση: Η αντανάκλαση της οικονομικής και πολιτικής κρίσης στις Κερκίδες των ελληνικών γηπέδων (2010-2012), Μεταπτυχιακή Διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Μ.Π.Σ. : Πολιτική Ανάλυση, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σσ. 25-28.

3. Βλέπε ενδεικτική εικόνα https://thecaller.gr/wp-content/uploads/webp/2018/09/ae_k_panionios_oaka1.webp (Ανακτήθηκε 24/02/2022, 11:23).

των ελληνικών γηπέδων, ώστε να αντιληφθούμε τις νοηματικές σημάνσεις του χώρου μέσα στον οποίο εξελίσσεται η διαδικασία των εικονοποιήσεων οπαδών που έφυγαν από τη ζωή. Επίσης, πραγματεύομαστε τους όρους με τους οποίους οι θανόντες κρίνονται «τιμώμενοι» σε σχέση με το σύστημα αξιών το οποίο επικαλούνται και συμμερίζονται οι τέως σύντροφοί τους.

3. Θεματικό περιεχόμενο των πανό των ελληνικών κερκίδων

Τα πανό με τα πρόσωπα ή τις φιγούρες νεκρών οπαδών τοποθετούνται συνήθως δίπλα σε άλλα πανό, μέσω των οποίων οι κοινότητες οπαδών επιχειρούν να εκφράσουν μέριμνες της συγκυρίας και να δηλώσουν ταυτοποιητικά στοιχεία δικά τους και των αντιπάλων. Στην παρούσα εργασία δεν φιλοδοξούμε να εξαντλήσουμε το ζήτημα των νοημάτων και σημασιών που αναδεικνύονται από το ποικίλο περιεχόμενο του συγκεκριμένου οπτικού υλικού. Θα αναφερθούμε σε ορισμένα θεματικά πεδία (και στα αντίστοιχα περιεχόμενά τους) που εντοπίσαμε από την έρευνά μας σε άλλη σχετική υπό εξέλιξη μελέτη.⁴

Συγκεκριμένα, παρατηρείται η παρουσία πανό, στα οποία αποτυπώνονται σύντομες φράσεις με αρνητικές ή θετικές δηλώσεις για «φίλους/αδελφούς» ή «εχθρούς» οπαδούς άλλων σωματείων. Μέσω της παρουσίας «ιδιαιτέρων» χαρακτηριστικών των αντιπάλων («γαύροι», «βάζελοι», «βούλγαροι», «κότες», «λαγοί» κλπ) ή δηλώσεων «φιλίας», «αδελφότητας» ή «αιώνιας» αντιπαλότητας με αντίστοιχες συλλογικότητες οπαδών, οι δημιουργοί του υλικού «μιλούν» για τον εαυτό τους και οριοθετούν με το δικό τους τρόπο τις σχέσεις τους με τους «άλλους». Σε άλλες περιπτώσεις, ο «δημόσιος λόγος» της κερκίδας στρέφει το ενδιαφέρον του και παίρνει θέση σε διακυβεύματα της συγκυρίας (κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά), αποτυπώνοντας στα πανό συνθήματα, συμβολικά σχήματα ή σύντομες φράσεις με ανάλογο περιεχόμενο (Zaimakis 2018: 252-270· Βοριάς 2013: 29-55). Άλλες φορές, πάλι, τα πανό εξιστορούν διάφορα «κατορθώματα» των «φανατικών» του συλλόγου ή επιδίδονται σε «καζούρα» προς τους αντίπαλους, τονίζοντας (μέσω φράσεων ή συμβολικών απεικονίσεων) τη «μειονεξία» τους και την «υπεροχή» των δημιουργών τους. Άλλα πανό ενημερώνουν για τον τόπο προέλευσης των οπαδών που τα έχουν αναρτήσει και το λογότυπο της οργανωμένης συλλογικότητας στην οποία ανήκουν (για παράδειγμα Θύρα 7 -Άμφισσα).⁵ Με αυτόν τον τρόπο δηλώνεται η γεωγραφική εξάπλωση και δυναμική ενός συνδέσμου πέρα από τα στενά όρια της γενέθλιας περιοχής την οποία

4. Η συγκεκριμένη μελέτη αφορά στην παρουσίαση θεματικών περιοχών που ανταποκρίνονται στα περιεχόμενα των συγκεκριμένων πανό, έτσι όπως αυτά εμφανίστηκαν στα ελληνικά γήπεδα κατά την τελευταία εικοσαετία.

5. Ενδεικτική φωτογραφία, <https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=gdFaIKwn&id=CEA780CA7CDAE064F5BF54A9040F1DE499D289DA&thid=OIP.gdFaIKwntvZWlqFDhoRXiQHaDx&mediurl=https%3a%2f%2fwww.thrylos24.gr%2fwp-content%2fuploads%2f2018%2f10%2f1921445-> (Ανακτήθηκε 23/11/2021)

αντιπροσωπεύει το σωματείο (Ολυμπιακός / Πειραιάς, ΠΑΟΚ/Θεσσαλονίκη κλπ). Σε άλλα πανό, τα οποία θεωρούνται «έκτακτα» (με την έννοια ότι η παρουσία τους στο χώρο είναι συγκυριακή), αναγράφονται αιτήματα της οπαδικής κοινότητας προς τους ιδιοκτήτες/προέδρους του συλλόγου.⁶ Στην κατηγορία των «έκτακτων» πανό συγκαταλέγονται και τα λεγόμενα «επετειακά», το περιεχόμενο των οποίων αναφέρεται σε γεγονότα της ιστορίας του συλλόγου που αξιολογούνται ως σημαντικά. Από τα πιο χαρακτηριστικά πανό αυτής της κατηγορίας είναι εκείνα που μνημονεύουν την πολύχρονη παρουσία του σωματείου τους («90 χρόνια ΠΑΟΚ» κλπ).⁷ Άλλοτε, πανό ή πλακάτ μνημονεύουν «επικές» συγκρούσεις μεταξύ οπαδικών σχημάτων. Αναπαράγουν έτσι τη συλλογική μνήμη της εκάστοτε οργανωμένης συσσωμάτωσης οπαδών και συγκροτούν ένα συμβολικό «αρχείο» των κατορθωμάτων της.⁸

Η ανάγνωση του περιεχόμενου των πανό στηρίζεται στην παραδοχή ότι, αν και δεν στερούνται νοήματος, το νόημά τους δεν είναι πάντα πλήρες. Συνήθως η ερμηνεία των νοημάτων συνδέεται με τον τρόπο πρόσληψης της αντιπαλότητας στην εκάστοτε συγκυρία. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας το συγκρουσιακό χαρακτήρα της αέναης διαπραγμάτευσης των σχέσεων ανάμεσα στους οργανωμένους οπαδούς. Τα εμβλήματα, τα σύμβολα ή οι λεκτικοί κώδικες που αξιοποιούνται στα πανό συμμετέχουν στη διαχείριση αυτών των συγκρουσιακών πεδίων. Η προσπάθεια συμβολικής «εξουδετέρωσης» και απαξίωσης του αντίπαλου οδηγεί στην παραγωγή ενός λόγου για τον «άλλο» διαρκώς μεταβαλλόμενου νοηματικά, ώστε να ανταποκρίνεται στους ευμετάβλητους σκοπούς διαχείρισης της αντιπαλότητας (Fiske 1992: 153-154· Μπρομπερτζέ 2007: 87-88).

4. Περιπτώσεις εικονοποίησης νεκρών μελών των οργανωμένων κοινοτήτων οπαδών: «οι άξιοι της τιμής»

Όπως προαναφέραμε, στο δημόσιο χώρο των κερκίδων και ειδικά των «πετάλων» δεσπόζουν τα αναρτημένα πανό με την απεικόνιση του προσώπου ή της φιγούρας του νεκρού μέλους μιας κοινότητας οπαδών. Πρόκειται για το σημείο του γηπέδου όπου κυριαρχεί η παρουσία των «οργανωμένων» του ενός ή του άλλου συνδέσμου ή των λεγόμενων Θυρών. Όπως επίσης έχει αναφερθεί, αυτή η διαδικασία είναι συνήθης στις περιπτώσεις που ο

6. Ενδεικτική φωτογραφία, https://onsports.bbend.net/media/com_news/story/2013/04/21/311208/main/548960320c137e8b7b4f5ac69baf8e60.jpg (Ανακτήθηκε 23/11/2021).

7. Βλέπε, σχετικό πανό για τα 90 χρόνια της ιστορίας του ΠΑΟΚ <https://www.youtube.com/watch?v=Qx520yXvhQA>

8. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της «μάχης της Αλαμάνας» μεταξύ οργανωμένων οπαδών του ΠΑΟΚ και του Ολυμπιακού. Για τη «μάχη της Αλαμάνας», βλέπε, Κυπριανός και Χουμεριανός (2009), σσ. 188-199. Ενδεικτική φωτογραφία [H... επέτειος της Αλαμάνας! – inpaok.com](https://inpaok.com/645382/i-epetios-tis-alamanas) <https://inpaok.com/645382/i-epetios-tis-alamanas> (Ανακτήθηκε 14/11/2021)

νεκρός αποτελούσε εμβληματική προσωπικότητα για την κοινότητα και είχε καταγραφεί ως ένα από τα σημαντικά «ιστορικά» πρόσωπα στο πάνθεον των «κατορθωμάτων» της (Choumerianos and Tsoumas 2021: 100-106). Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτες και άλλες περιπτώσεις για τις οποίες η συγκεκριμένη πρακτική αποτελεί μέσο έκφρασης των μελών μιας συσσωμάτωσης οπαδών.

Στην παρούσα ενότητα πραγματευόμαστε τα κριτήρια με βάση τα οποία επιλέγονται οι νεκροί που θεωρούνται από τους τέως συντρόφους τους «άξιοι» να καταλάβουν «τιμητική» θέση στην κερκίδα των οργανωμένων/φανατικών οπαδών, μέσω των σχετικών αναρτήσεων των απεικονίσεών τους. Τα κριτήρια που αναφέρουμε στη συνέχεια είναι πιθανόν να μην είναι τα μόνα. Η επιλογή τους σχετίζεται, συνήθως, με μνημονικές διεργασίες που διαπερνούν από κοινού τις αντιλήψεις πολλών μελών των οπαδικών συλλογικοτήτων αλλά και με κώδικες αξιών με τους οποίους είναι εξοικειωμένα. Μέσα από τέτοιες μνημονικές και συμβολικές διεργασίες τα μέλη των οπαδικών κοινοτήτων διαμορφώνουν κοινές αναπαραστάσεις σχετικά με τη σημασία της παρουσίας και της δράσης του θανόντος συντρόφου τους όσο ακόμη ήταν στη ζωή. Βεβαίως, αυτές οι διεργασίες δεν είναι καθόλου ευθύγραμμες, ούτε τα αποτελέσματά τους παράγουν βεβαιότητες ως προς το νοηματικό τους περιεχόμενο. Μέσα από αυτήν την οπτική, θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη η διερεύνηση της δυναμικής των κοινωνικών μηχανισμών της μνήμης στο χώρο και το χρόνο των κοινωνικών υποκειμένων που αποτελούν τις κοινότητες οπαδών.

Η απεικόνιση του νεκρού οπαδού, καθώς υπενθυμίζει τη σημασία της δράσης του, συμπυκνώνει το νόημα οικείων αφηγήσεων που περιστρέφονται γύρω από «αληθινές» ιστορίες κατορθωμάτων ενός συνδέσμου ή μιας κερκίδας. Οι αναφορές στις δραστηριότητες του θανόντος δημιουργούν στους οπαδούς την κοινή αίσθηση της συνεισφοράς του στις πολιτικές συγκρότησης της συλλογικής τους ταυτότητας. Μπορεί να περιέχουν άπειρες μυθοπλασίες ή φανταστικά στοιχεία, αλλά είναι «αληθινές», επειδή εντάσσονται στο ιστορικό πάνθεον της κοινότητας όπως τα ίδια τα μέλη της το κατανοούν και το δημιουργούν (Κυπριανός και Χουμεριανός 2009: 188-199). Η ανάρτηση των σχετικών απεικονίσεων αποτελεί μέσο μεταφοράς και αναπαραγωγής της μνήμης και, τελικά, συνιστά μέρος μιας μνήμης, η οποία, μέσω της ανάκλησης καθοριστικών γεγονότων και της εγγραφής τους σε έναν οριοθετημένο χωροχρόνο, λειτουργεί ενοποιητικά ως προς τη δράση των μελών της συσσωμάτωσης. (Assmann 2021: 14,57). Από τη μια, το συγκεκριμένο οπτικό υλικό, αναρτημένο σε δεσπόζον σημείο της κερκίδας, συμβάλλει στην κατανόηση διαφορετικών πολιτικών της ταυτότητας με κοινό τρόπο. Κοντολογίς, αποτελεί μια συμβολική γλώσσα της οποίας η χρήση λειτουργεί ενοποιητικά. Συμβάλλει στην οριοθέτηση πιθανών εσωτερικών συγκρούσεων των μελών της συλλογικότητας κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην υπονομεύεται η ενότητά τους αλλά και οι προβολές που τη συμβολίζουν («το καλό της ομάδας»). Από την

άλλη, η τιμή που αποδίδεται σε εμβληματικούς νεκρούς και η προβολή της, σε συμβολικό πάλι επίπεδο, προσφέρει σταθερά και μη αμφισβητήσιμα πλαίσια αναφοράς του κάθε οπαδικού αφηγήματος (Halbwachs 2013: 12). Για παράδειγμα, η εμφάνιση της φιγούρας ή του προσώπου του νεκρού σε κεντρικό σημείο της κερκίδας των φανατικών υπενθυμίζει ότι ο συγκεκριμένος χώρος αποτελεί το σκηνικό δράσης της κοινότητας, το πεδίο στο οποίο εξυφαίνονται σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της, αναγνωρίζονται από κοινού νοήματα και σύμβολα, αποκτούνται κοινές εμπειρίες κλπ (Tilley 1994). Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι συγκεκριμένες αναρτήσεις νεκρών μελών εκφράζουν ένα τελετουργικό πένθος που «μιλά» για τη ζωή της κοινότητας, δρομολογεί πολιτικές της ταυτότητάς της και διατρανώνει τη συνέχειά της στον ιστορικό χρόνο: εκείνοι που «έφυγαν», εξακολουθούν να συμμετέχουν στην οικοδόμηση του μέλλοντός της, ακόμη και «ακυρώνοντας» τα τελεσίδικα αποτελέσματα του θανάτου (Connerton 1990: 43). Οι στρατηγικές διαχείρισης της μνήμης που εκπονούνται καθώς οι τέως σύντροφοι του νεκρού αφηγούνται τα «κατορθώματά» του μετουσιώνοντάς τα σε οπτικό υλικό, διευκολύνουν μια αέναη διαδικασία ανακάλυψης νέων πολιτικών της ταυτότητάς τους. Εξάλλου, η συν-δήλωση της άρνησης να λησμονηθούν τα θανόντα εμβληματικά πρόσωπα της κοινότητας, προβάλλεται από τους συμμετέχοντες ως στοιχείο υπεροχής της έναντι των αντίπαλων.

Ποια είναι όμως τα τιμώμενα πρόσωπα που απεικονίζονται στα εν λόγω πανό; Σε μια πρώτη κατηγορία προσώπων συγκαταλέγονται εμβληματικές προσωπικότητες που διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο στη σύσταση και τη διαδρομή μιας κοινότητας οπαδών (Σύνδεσμο, Θύρα κλπ). Ως τέτοιες προσωπικότητες λογίζονται ιδρυτικά μέλη ή πρόσωπα που επέδειξαν αξιοσημείωτη δράση από τις απαρχές λειτουργίας της κοινότητας και θεωρείται ότι συνεισέφεραν στην καθιέρωσή της στον κόσμο των «οργανωμένων». Ως εμβληματικά πρόσωπα λογίζονται, επίσης, εκείνα που πιθανώς συνέβαλαν στο να ηγεμονεύσει η κοινότητά τους στο πεδίο των ανταγωνισμών ανάμεσα σε συλλογικότητες του συγκεκριμένου χώρου. Η «ιδιότητα» του εμβληματικού προσώπου της κερκίδας που αποδίδουν στο θανόντα οι τέως σύντροφοί του, τον καθιστά μέρος της «ιστορίας» της συσσωμάτωσης αλλά και του ίδιου του συλλόγου – με την έννοια ότι η υπόστασή του συνδέει διαφορετικές γενιές υποστηρικτών του. Η συγκεκριμένη τελετουργική πρακτική συναντάται σε πολλές κοινότητες οπαδών παγκοσμίως και αποτελεί ένδειξη τιμής αλλά και αναγνώρισης της αφοσίωσης του νεκρού στο «δίκαιο» της ομάδας.⁹ Σε αυτές τις

9. Αποφή μας είναι ότι ο όρος «δίκαιο της ομάδας» μπορεί να εξηγήσει και να χωρέσει δομικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν αποφασιστικά τις διαδικασίες διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων, όπως η πίστη, η αίσθηση του ότι ανήκει κάποιος κάπου και κυρίως ότι αξίζει να ανήκει σε μια συσσωμάτωση, η εκδήλωση διάθεσης για υπεράσπισή της. Η υπεράσπιση της ομάδας είναι μια έννοια κενή αν δεν εμπλουτιστεί με επεξηγητικά σχήματα («δίκαιο»), ακόμη κι αν αυτά ανήκουν στη σφαίρα των ιδεοληψιών ή νοερών κατασκευών. Τέτοιου τύπου σχήματα είναι απαραίτητα για να προβάλλουν και να κωδικοποιήσουν άλλα αφηρημένα νοητικά σχήματα

περιπτώσεις, η απεικόνιση του νεκρού περιλαμβάνει το πρόσωπο ή τη φιγούρα του να δεσπόζουν, ενώ, σε δεύτερο φόντο, τον περιβάλλει συνήθως το έμβλημα του συλλόγου ή τονίζονται τα χρώματά του.¹⁰ Σε κάποιες περιπτώσεις, ο τεθνεώς απεικονίζεται στον χώρο της κερκίδας όπου έδρασε.¹¹

Σε μια άλλη κατηγορία «τιμώμενων» προσώπων συγκαταλέγονται οπαδοί που σκοτώθηκαν σε τροχαία δυστυχήματα κατά τη διάρκεια μετακίνησής τους για να υποστηρίξουν την ομάδα τους σε εκτός έδρας αγώνες (είτε σε περίπτωση ομαδικής μετακίνησης με εκδρομικά λεωφορεία είτε με ιδιωτικά αυτοκίνητα). Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και μέλη κοινοτήτων οπαδών αλλά και μη οργανωμένοι, αναγνωρίσιμοι όμως στους θαμώνες των «πετάλων», επειδή έχασαν τη ζωή τους σε δυστύχημα κατά τη διάρκεια μιας αναμέτρησης ή μετά την περάτωσή της. Σε αυτή την περίπτωση, τα πρόσωπά τους απεικονίζονται όλα μαζί σε ένα πανό ή ξεχωριστά, ενώ οι τιμές που τους αποδίδονται δεν περιορίζονται στη δημιουργία του συγκεκριμένου οπτικού υλικού και στην ανάρτησή του εντός του γηπέδου. Εκφράζονται και με την ανέγερση μνημείων με τη συνδρομή των διοικήσεων ή των τοπικών αρχών της γενέθλιας πόλης των σωματείων που υποστήριζαν τα θύματα. Ως επί το πλείστον, τέτοια μνημεία κατασκευάζονται είτε σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους μέσα ή έξω από το γήπεδο (όπου συνήθως πραγματοποιούνται εκδηλώσεις κατά την επέτειο του θανάτου των οπαδών), είτε στον τόπο του δυστυχήματος. Το περιεχόμενο των εκπεμπόμενων μηνυμάτων αναφορικά με το θάνατο των οπαδών επικεντρώνεται στην προβολή της «θυσίας» τους για την ομάδα. Η «θυσία» γίνεται αντιληπτή ως παρακαταθήκη για τα ζώντα μέλη της κοινότητας. Για τον λόγο αυτό, συνήθως, εκτός από τη μνημόνευση των ονομάτων και των ηλικιών των νεκρών, επιγράφονται και φράσεις που καταδεικνύουν την ανεξίτηλη σχέση όσων «έφυγαν» με τα ζώντα μέλη. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των νεκρών οπαδών του ΠΑΟΚ που σκοτώθηκαν στα Τέμπη τον Οκτώβριο του 1999. Στο σχετικό μνημείο, που κατασκευάστηκε στο χώρο του δυστυχήματος, εμφανίζεται η φράση: «Η αγάπη τους για τον ΠΑΟΚ τους έφερε εδώ, τους άφησε εδώ και συνέχισε παρὰ

όπως «η ιστορία της ομάδας», «η δόξα της ομάδας», «ο θρύλος της ομάδας» κλπ, τα οποία αποτελούν συστατικά στοιχεία για τη συγκρότηση ταυτοτήτων. Είναι αναγκαία ακόμη, για να οργανώνεται διαρκώς το πεδίο ανάπτυξης των αντιπαλοτήτων και δράσης των οργανωμένων οπαδών.

10. Βλέπε, την απεικόνιση του Π. Α., ιδρυτικού μέλους του Συνδέσμου Πινέζες που δημιουργήθηκε στον Πειραιά από οπαδούς του Εθνικού Πειραιά, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980. <https://www.facebook.com/pinezes/photos/a.691254640914208/691254594247546/?type=3&theater> (Ανακτήθηκε 21/1/2022, 12:23).

11. Βλέπε, ενδεικτική φωτογραφία με αναρτημένο πανό που απεικονίζει δύο θανόντες οπαδούς από την οπαδική συλλογικότητα Ιερολοχίτες. Στα σχόλια που συνοδεύουν την απεικόνιση αναφέρεται το μήνυμα του Συνδέσμου για τα τεθνεόντα μέλη τους: "Αδέρφια ζωντανοί για πάντα Αρειανοί!" <https://www.pressaris.gr/%cf%84%ce%b1-%cf%80%ce%b1%ce%bd%cf%8c-> (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 10:47).

πέρα».¹² Σε ανάλογα πανό των οργανωμένων οπαδών της ίδιας ομάδας, αφιερωμένων στους νεκρούς του παραπάνω περιστατικού, αναγράφεται η φράση: «Αθάνατοι Αδέλφια ζείτε εσείς μας οδηγείτε».¹³

Εξίσου ενδεικτική είναι και η μνημόνευση των θυμάτων της Θύρας 7 του Ολυμπιακού Πειραιά στο δυστύχημα που συνέβη κατά την έξοδό τους από τη συγκεκριμένη θύρα, στο παλαιό στάδιο «Καραϊσκάκη», το 1981. Και σε αυτή την περίπτωση επιγράφονται φράσεις που τονίζουν τη διαρκή και ανθεκτική στο χρόνο σχέση ανάμεσα στους «ολυμπιακούς» που χάθηκαν το 1981 και τα σημερινά μέλη της συλλογικότητας των οπαδών της Θύρας 7. Χαρακτηριστική είναι η φράση που συνήθως συνοδεύει την απεικόνιση των θανόντων προσώπων: «Δεν φύγατε ποτέ από κοντά μας».¹⁴

Μια άλλη έκφανση της απόδοσης τιμής προς τον νεκρό οπαδό είναι και εκείνη που σχετίζεται με την απώλεια της ζωής του κατά τη διάρκεια επεισοδίων. Μάλιστα, σε αυτή την περίπτωση, ο «τιμώμενος» μπορεί να γίνει γνωστός στο ευρύτερο κοινό των οργανωμένων μετά τον θάνατό του, αφού, εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο επήλθε καταλαμβάνει εξέχουσα θέση στο πάνθεον της ιστορίας των «κατορθωμάτων» της κοινότητας.¹⁵ Για παράδειγμα, ο Μ.Φ. σκοτώθηκε από αντίπαλους οπαδούς κατά τη διάρκεια συμπλοκής ανάμεσα σε «ολυμπιακούς» και «παναθηναϊκούς» στην οδό Λαυρίου, τον Μάρτιο του 2007. Αρκετά χρόνια αργότερα, σχετικά πανό, τα οποία υπογράφονται ως «Θύρα 13», μνημονεύουν την «αυταπάρνηση» του θανόντος, η οποία, σύμφωνα με τους κατασκευαστές τους, ταυτίζεται με το «μαχητικό» στοιχείο που διακρίνει την κοινότητά τους. Χαρακτηριστική είναι η φράση σε πανό που αναρτήθηκε πρόσφατα με στόχο τη μνημόνευση του γεγονότος: «Μαχητές σαν εσένα έκαναν τη Θύρα 13 να βασιλεύει».¹⁶

Μια άλλη κατηγορία τιμώμενων νεκρών οπαδών αφορά προσωπικότητες του χώρου αναγνωρίσιμες και αποδεκτές, όχι μόνο για την έντονη και διαρκή υποστήριξη ενός σωματείου ή την ίδρυση κάποιου συνδέσμου φιλάθλων, αλλά και εξαιτίας της εμπλοκής

12. <https://www.paokmania.gr/basket/diafora/53190-i-agapi-tous-gia-ton-paok-tous-efere-edo-tous-afise-edo-kai-synexise-parapera?tmpl=component&print=1> (Ανακτήθηκε 24/02/2023, 11:32).

13. https://www.sdna.gr/podosfairo/883735_pano-tis-toympas-gia-ta-exi-aetopoyla-athanatoi-pics (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 11:42) Βλέπε σχετικό βίντεο https://www.youtube.com/watch?v=DVCUIXq0oQ&ab_channel=%CE%95%CE%BB%CE%AD%CE

14. <https://filathlos.gr/podosfairo-super-league-1-olympiakos/605847-ta-pano-ton-organomenon-opadon-toy-olympiakoy-gia-ta> (Ανακτήθηκε 27/10/2021, 12:43)

15. Για μια ενδεικτική προβολή του γεγονότος από τον τύπο, βλέπε, <https://www.contra.gr/longreads/michalis-filopoylos-o-thanatos-itan-synepis-sto-rantevoy.7310758.html> (Ανακτήθηκε 14/09/2022, 12:51).

16. Μια τέτοια ανάρτηση εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια του αγώνα Παναθηναϊκού – ΠΑΣ Γιάννινα, στο γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, στις 19/12/2021. Το ίδιο πανό αναρτάται σε διάφορες ποδοσφαιρικές αναμετρήσεις του ΠΑΟ και υπογράφεται ως Θύρα 13. Βλέπε σχετικά Εικόνα 7 https://www.sdna.gr/podosfairo/913297_pano-gia-ta-dikaiomata-tis-leoforoy-apo-ti-thyra-13-pic (Ανακτήθηκε 14/09/2022, 12:12).

τους σε ευρύτερες κοινωνικές δράσεις μη σχετικές με τον αθλητισμό. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση οπαδών, «ξακουστών» για τη δραστηριοποίησή τους στον χώρο πολιτικών και κοινωνικών κινημάτων, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν σε εγχειρήματα διεύρυνσης των δράσεων και κινητοποιήσεων των οργανωμένων οπαδών σε πεδία πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η γενικότερη συμβολή τους στην ανάπτυξη της κοινοτικής ταυτότητας με στοιχεία που δεν αντλούνται μονομερώς από το αθλητικό πεδίο κρίνεται σημαντική και επαρκής για τη μνημόνευσή τους στην κερχίδα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του οπαδού του Εθνικού Πειραιά, Κ.Κ., ο οποίος υπήρξε ιδρυτικό μέλος του συνδέσμου «Πινέζες» (Κοταρίδης 2005: 145-150· Χουμεριανός 2015: 305-306). Ο Κ.Κ. σκοτώθηκε από κτυπήματα κάποιων οπαδών του Ηροδότου Ηρακλείου Κρήτης (Σεπτέμβριος 2014), στο γήπεδο του τελευταίου, στην προσπάθειά του, όπως υποστηρίζουν οι παρευρισκόμενοι σύντροφοί του, να αποτρέψει επίθεση αντίπαλων οπαδών και να τους προστατεύσει. Σε μια μερίδα δημοσιευμάτων του τύπου, το επεισόδιο αποδόθηκε και σε πολιτικά κίνητρα, αφού ο εν λόγω οπαδός δεν ήταν αρεστός στους υπαίτιους του επεισοδίου για τις πολιτικές του επιλογές και την κοινωνική του δράση.¹⁷ Η στάση του αξιολογήθηκε από τους συντρόφους του ως προσφορά προς τους ίδιους και συνδέθηκε με την ενεργή του δράση σε ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα (ξеноφοβία, εργατικά δικαιώματα, διαφορετικότητα κλπ).¹⁸ Στο ίδιο πλαίσιο εγγράφεται και η στάση των οπαδών της Θύρας 13 του Παναθηναϊκού στα Χανιά, οι οποίοι ανήρτησαν πανό προς τιμή θανόντος οπαδού της ομάδας τους (2015), γνωστού για την ευρύτερη κοινωνική του δράση.¹⁹

Με αφορμή τη φυσική απώλεια των συντρόφων τους και την επακόλουθη απόπειρα διαχείρισης του θανάτου τους, τα μέλη κοινοτήτων οπαδών ανασυνθέτουν την εικόνα των θανόντων ενδύοντάς την με τις αξίες που συμμερίζονται. Σύμφωνα με αυτές τις αξίες, η ζωή των εκλιπόντων εμφανίζεται να ήταν αφιερωμένη στην τακτοποίηση του «χρέους» προς την ομάδα και τη συλλογικότητα των οργανωμένων στην οποία ήταν ενταγμένοι. Η

17. <https://left.gr/kostas-katsoylis> (Ανακτήθηκε, 23/1/2022, 13:11).

18. <https://www.facebook.com/pinezes/photos/a.691254640914208/2144123165627341/?type=3&theater> (Ανακτήθηκε 23/1/2022, 12:47). <https://www.facebook.com/pinezes/photos/a.691254640914208/2951536998219283/?type=3&theater> (Ανακτήθηκε 23/1/2022, 12:47). Ενδεικτικό είναι ένα από τα πολλά σχόλια σε ιστοσελίδα οπαδών του Εθνικού σχετικά με το περιστατικό: «Σαν σήμερα, κάποιοι άνανδροι πήραν από κοντά μας τον Κ. Τον Κ. μας, που μπήκε μπροστά για να προστατεύσει τα γυναικόπαιδα, άλλωστε έτσι ήταν πάντα ο Κ., δίπλα στους αδύναμους. Ένα σύμβολο για τον σύνδεσμο μας από την δεκαετία του 80, που μας άφησε νωρίς και άφησε μια μεγάλη παρακαταθήκη σε όλους εμάς». Από ανακοίνωση συνδέσμου Πινέζες, <https://www.to10.gr/podosfero/380994/o-kostas-edo-ke-4-chronia-tragoudai-ston-ourano-gia-ton-agapimeno-tou-ethniko/> (Ανακτήθηκε 14/09/2022, 12:49).

19. Στο σχετικό πανό είναι η ενδεικτική η φράση (η οποία δε συνοδεύεται από το πρόσωπο ή τη φιγούρα του νεκρού), «Γ. Μ. σε ευχαριστούμε που μας έκανες πιο ρομαντικούς. Χανιά Θύρα 13». <https://www.zarpanews.gr/%ce%b3%ce%b9%cf%8e%cf%81%ce%b3%ce%bf-%ce%bc%ce%b1%ce%bd%ce%bf%cf%85%cf%83%ce%ad%ce%bb%ce%b7-%cf%83%ce%b5-> (Ανακτήθηκε, 6/8/2022, 11:45).

αξία της «προσφοράς» ή της «θυσίας» για το σύλλογο, για το «δίκαιο της ομάδας» και την κοινότητα των συντρόφων τους σχετικοποιεί την τραγικότητα της απώλειας, αναχαιτίζει την προοπτική θέασης του θανάτου στο πλαίσιο της ατομικότητας και τη μετατοπίζει σε πλαίσιο συλλογικό, όπου τα μέλη της κοινότητας μπορούν να τη διαχειριστούν από κοινού. Αυτή η θέαση επιτρέπει στους οπαδούς να διαπραγματευτούν τη φυσική απώλεια του τέως συντρόφου τους αποδίδοντας αναγνωρίσιμες από τους ίδιους σημασίες στο θάνατό του, ακολουθώντας κοινούς και οικείους τρόπους κατανόησής του. Η απώλεια αποστασιοποιείται από το δυσάρεστο γεγονός, αφού ο νεκρός, μέσα από την «προσφορά» ή τη «θυσία» του, δηλώνει παρόν. Αυτή η δήλωση συμβολοποιείται με την εικονοποίηση του νεκρού οπαδού και την ανάρτηση της εικόνας του σε ένα από τα πιο κεντρικά σημεία της εξέδρας των «οργανωμένων». Ο θάνατός του νοηματοδοτεί και σφυρηλατεί τις μεταξύ τους σχέσεις ενεργοποιώντας ή ανανεώνοντας διεργασίες συγκρότησης της συλλογικής ταυτότητας (Hubert and Mauss 1964· Webb 2005).

Αξίες όπως εκείνες της «θυσίας», της «προσφοράς» και του «ηρωισμού» εγγράφονται σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό σύμπαν, στοιχεία του οποίου συμμερίζεται μεγάλο μέρος των οπαδικών πληθυσμών. Κατά συνέπεια, η αποδοχή τους υπερβαίνει τα στενά όρια υποστήριξης ενός συλλόγου, με αποτέλεσμα, σε κάποιες περιπτώσεις, να τιμώνται και νεκροί οπαδοί που ανήκαν σε αντίπαλες κοινότητες και συλλόγους. Οι αναφορές προς αυτούς είναι, συνήθως, αποχαιρετισμοί μέσω των οποίων αναγνωρίζονται ως «άξιοι» αντίπαλοι και, κατά συνέπεια, «άξιοι» τιμής ή έστω μιας απλής αποχαιρετιστήριας αναφοράς.²⁰ Συνήθως τέτοια πανό επιγράφονται με φράσεις που δηλώνουν την υπέρβαση των οπαδικών ταυτίσεων, καθώς αναφέρονται στο «ταξίδι» του θανόντος προς τον «άλλο κόσμο» ή την παρουσία του στον «παράδεισο».

5. Αντί επιλόγου

Οι σύνδεσμοι οπαδών είναι διακριτοί και ιδιαίτεροι κοινωνικοί χώροι, οι οποίοι, ωστόσο, δεν εντάσσονται σε κάποιον απομονωμένο πολιτισμικό περίγυρο, ούτε είναι αποκομμένοι από την ευρύτερη κοινωνική ζωή. Μέσα από αυτήν την οπτική, η διερεύνηση της διαδικασίας απόδοσης νοήματος σε τελετουργικές πρακτικές με έντονους συμβολισμούς και της διαμόρφωσης των κωδίκων ερμηνείας τους θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τους τρόπους με τους οποίους τα μέλη των κοινοτήτων, ως «ενεργοί αναγνώστες», προσλαμβάνουν τη

20. Στην Κύπρο, οι οργανωμένοι οπαδοί του ΑΠΟΕΛ, στο «αιώνιο» ντέρμπι με την Ομόνοια ύψωσαν πανό αποχαιρετώντας σημαντικό μέλος της αντίπαλης κοινότητας οπαδών, Π. Χ., που έχασε τη ζωή του σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα. <https://gipedo.politis.com.cy/pano-gia-ton-panagioti-kai-oi-apoelistes/> (Ανακτήθηκε 27/10/2021, 10:03). Για παρόμοιες περιπτώσεις, βλέπε, <https://protathlima.cyprustimes.com/podosfairo/to-pano-toy-pattichi-gia-ton-opado-tis-anorthosis-pic-2/> (Ανακτήθηκε 27/10/2021, 21:34)

σημασία αυτών των πρακτικών και προσπαθούν να αποκωδικοποιήσουν το εννοιολογικό περιεχόμενό τους. Η αποκωδικοποίηση συναρτάται με τα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους. Χρήζει έτσι ιδιαίτερης σημασίας η κατανόηση των προσλαμβανουσών μέσω των οποίων επιχειρείται από τους εμπλεκόμενους η απόδοση νοημάτων στις εν λόγω τελετουργικές πρακτικές. Εξίσου κρίσιμη είναι και η κατανόηση του πολιτισμικού «σύμπαντος» από το οποίο αντλούνται οι κώδικες που καθιστούν αναγνωρίσιμα αυτά τα νοήματα, τόσο από τους παραγωγούς τους, δηλαδή τα μέλη των κοινοτήτων, όσο και από τους αποδέκτες τους, δηλαδή αντίπαλες συσσωματώσεις οπαδών, τους «μη μαχητικούς» υποστηρικτές της ίδιας ομάδας, τα ΜΜΕ κλπ.

Σε ποιο όμως νοηματικό/συμβολικό πλαίσιο εγγράφεται η τελετουργική πρακτική της εικονοποίησης νεκρών μελών μιας οργανωμένης συλλογικότητας οπαδών; Η διαδικασία εικονοποίησης αποτελεί ένα είδος συμβολικής γλώσσας, η οποία κατορθώνει να μορφοποιήσει την υπέρβαση της απώλειας του νεκρού επιτρέποντας την ανάπτυξη συμβολικών αναπαραστάσεων για τη μεταθανάτια «συμμετοχή» του στα πράγματα της κοινότητας (Βελμάνς 2006: 10-11· Βατζλάβικ 1986: 82-96). Αυτού του τύπου οι εικονοποιήσεις επιγράφονται συνήθως με σύντομες, λιτές φράσεις, όσον αφορά το νόημά τους, οι οποίες είναι δηλωτικές της αδιαπραγμάτευτης «παρουσίας» του εκλιπόντος στην καθημερινότητα των τέως συντρόφων του: «ΕΙΣΑΙ ΕΔΩ», «ΔΕΝ ΕΦΥΓΕΣ ΠΟΤΕ», «ΖΕΙΣ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ ΠΑΟΚΤΖΗΣ Η ΑΕΚΤΖΗΣ ΚΛΠ», «ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ ΜΑΖΙ ΜΑΣ», «ΑΔΕΡΦΙΑ ΖΩΝΤΑΝΟΙ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ ΑΡΕΙΑΝΟΙ», «ΑΘΑΝΑΤΟΙ».²¹

Ο τρόπος με τον οποίο φιλοτεχνείται το πορτραίτο του θανόντος συνήθως αποκλείει την αποτύπωση του χώρου (σε ορισμένες περιπτώσεις) και του χρόνου. Στον αντίποδα, η φιγούρα του εμβληματικού οπαδού πλαισιώνεται από σχήματα, φράσεις, εμβλήματα ή απλά τα χρώματα του συλλόγου, που δεν είναι παρά αποτυπώματα δηλωτικά όψεων της ταυτότητας των δημιουργών τους, χωρίς παραφράσεις και ανασηματοδοτήσεις των μηνυμάτων που θέλουν να εκπέμψουν.²² Το περιεχόμενό τους το αντιλαμβάνονται οι ίδιοι και όσοι κατανοούν νοηματικούς και σημασιολογικούς κώδικες του κόσμου τους. Το εικονοποιημένο πρόσωπο του θανόντος, η ανάρτησή του σε σημαντικά σημεία της κερκίδας των «οργανωμένων» οπαδών, όπως και η τοποθέτηση φωτογραφιών του σε κεντρικά σημεία των συνδέσμων τους, μπορούν κάλλιστα να προσεγγιστούν ως πρακτικές που εγγράφονται σε ένα ευρύ σημασιολογικό πλαίσιο.²³ Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις, αποτελούν ένα

21. <https://www.facebook.com/Ierolohites1970/posts/3936267236444374> (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 12:13).

22. <https://m.facebook.com/pinezes/photos/a.146444062061938/553014744738199/?type=3&source=54> (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 12:25).

23. Ενδεικτική φωτογραφία όπου εμφανίζεται η τοποθέτηση κάδρων με τα πρόσωπα δυο θανόντων ιδρυτικών μελών του Συνδέσμου Πινέζες του Εθνικού Πειραιά. Πρόκειται για ένα χώρο στο Σύνδεσμο της Καστέλας όπου

είδος λογότυπου (Βελμάνς 2006: 26, 28).

Οι μύθοι και οι πραγματικότητες που συνοδεύουν το λόγο για το νεκρό μέλος της κοινότητας διευκολύνουν την εγγραφή της μνήμης του στο «ιστορικό πάνθεον» από το οποίο οι τέως σύντροφοί του εμπνέονται τις αφηγήσεις τους. Επιβεβαιώνουν επίσης τη φαντασιακή ανάθεση στο νεκρό ενός ρόλου, ο οποίος συνέχει τον ιστορικό χρόνο συνδέοντας τα νεκρά μέλη της κοινότητας με τα ζώντα. Έτσι, μέσω του εγχειρήματος εννοιολόγησης του χαμού του συντρόφου τους, τα μέλη της κοινότητας επιχειρούν να κατανοήσουν και να οριοθετήσουν τις μεταξύ τους σχέσεις, το ρόλο τους στην κοινότητα, στην «ιστορία» της κλπ. Η ανάρτηση αυτών των απεικονίσεων συνιστά και μια πρακτική που ενισχύει τη λατρευτική σχέση με την ομάδα, στο βαθμό που συμβολοποιεί την υπερβατική και άχρονη (πέραν της ανθρώπινης ζωής) μορφή της. Στη θεολογική παράδοση τονίζεται ο μεσολαβητικός ρόλος της εικόνας ανάμεσα στο θείκό κόσμο και τις αισθήσεις μας. Ένα εικόνισμα δεν αποτελεί αντιγραφή ή εικονογράφηση της χριστιανικής πραγματικότητας. Συνιστά περισσότερο μια ερμηνεία της και μια απόδοση των αφωνιών της (Βελμάνς 2006: 32· Passarelli 2002: 35). Στην περίπτωση του νεκρού ή των νεκρών προσώπων, η απεικόνισή τους στηρίζεται σε μια τεχνογνωσία το αποτέλεσμα της οποίας υπενθυμίζει στα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας τη σημασία της αφοσίωσής τους στο σωματείο όπως και της παρουσίας τους στις δράσεις της συλλογικότητας. Η φιγούρα τους εικονογραφείται πάντα με τρόπο οικείο για τους συντρόφους τους, οι οποίοι ανακαλούν στις μνήμες τους όχι τη «συμβατική» ζωή τους αλλά τη ζωή τους στον χώρο αναφοράς τους.²⁴ Έτσι, οι απεικονίσεις υπενθυμίζουν τη δράση του πρώην μέλους της κοινότητας, αφού επιλέγονται φωτογραφίες του με τα εμβλήματα του συλλόγου ή στην κερκίδα των φανατικών. Οι μορφές τέτοιων απεικονίσεων διατηρούν συμβολικά το νεκρό εντός του ιστορικού πλαισίου της κοινότητας οπαδών. Ακόμη, η ανάρτηση του εικονοποιημένου πανό δηλώνει στους αντίπαλους οπαδούς την υπεροχή της κοινότητας όσον αφορά την ανταπόκριση των μελών της σε αξίες («αφοσίωση», «θυσία») αναγνωρίσιμες και από αυτούς. Η επίδειξη της υπεροχής επιδιώκει τη δική τους (των αντίπαλων) συμβολική αποδυνάμωση.

Πώς όμως τέτοιες τελετουργικές πρακτικές οδηγούν στην παραγωγή και αναπαραγωγή ταυτοποιητικών στοιχείων, τα οποία με τη σειρά τους συμβάλλουν στη συνοχή της οπαδικής κοινότητας; Οι λεκτικοί κώδικες δεν ενέχουν ακριβείς σημασίες, ενώ δηλωτικές ή σιωπηρές παραδοχές, από τη μια στηρίζουν ως «αυτονόητες» σημαντικές λειτουργίες της κοινότητας, από την άλλη εντάσσουν σε πλαίσιο κοινών αντιλήψεων και γνώσεων

φυλάσσονται οπαδικά «κειμήλια» αλλά και «κειμήλια» ποδοσφαιριστών που διακρίθηκαν αγωνιζόμενοι στην ομάδα του Πειραιά σε παλαιότερες περιόδους. <https://www.bing.com/images/blob?bcid=qPjLXcZERkkFAA> (Ανακτήθηκε 24/02/2023, 13:01).

24. <https://www.paoknews.gr/2020/06/07/papia-zeis/> (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 12:25).

ετερόκλητα νοήματα και σημασίες (Τσούμας και Χουμεριανός 2020: 305-306).²⁵ Έτσι, στους «αποχαιρετιστήριους» λόγους, που αναρτώνται συνήθως σε διαδικτυακούς ιστότοπους οργανωμένων κοινοτήτων οπαδών και απευθύνονται σε νεκρά μέλη τους, συχνά αναπαρίσταται ως αυτονόητη η «συνάντησή» τους με άλλους νεκρούς οπαδούς της ομάδας, με τους οποίους μάλιστα αποτελούν την «κερκίδα του ουρανού». Αυτός ο λόγος, παρά την ελλιπή νοηματική του πληρότητα, στηρίζει μια αναπαραστατική διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας οι «αποδημήσαντες» συναντιούνται «εκεί ψηλά» και μετέχουν στα πράγματα της ομάδας τους.²⁶ Η αντίληψη αυτή εκφράζεται άλλοτε με τη χρήση λεκτικών κωδίκων και άλλοτε με τη χρήση πραξεακών κωδίκων (πχ σταυροκόπημα μπροστά σε ένα πανό που απεικονίζει νεκρό οπαδό). Η αναπαράσταση των νεκρών στην «κερκίδα του ουρανού» τους ενώνει με τους ζώντες οπαδούς της ομάδας, συντελεί στη προβολή της συνέχειας της κοινότητας και διευκολύνει την οργάνωση μιας αφηγηματικής εκδοχής της ιστορίας της. Ένα συμβολικό μέρος αυτής της αφήγησης, λιτό, μη αποδεχόμενο παραφράσεις (παρά τη νοηματική ρευστότητά του περιεχομένου του), είναι η ανάρτηση των πανό με την απεικόνιση του νεκρού και τις φράσεις που τη συνοδεύουν. Η συγκεκριμένη πρακτική, όχι σπάνια, εξελίσσεται σε μια «επινοημένη παράδοση» ανθεκτική στο χρόνο που συμβάλλει τόσο στην ενδυνάμωση των δεσμών ανάμεσα στα μέλη της συλλογικότητας οπαδών όσο και στη συνοχή της κοινότητας (Hobsbawm 1983: 288-291).

25. Βλέπε, σχετικά, με την αντίστοιχη λειτουργία της ρητορικής που αναπτύσσεται στα έντυπα που εκδίδουν οργανωμένες συλλογικότητες οπαδών ποδοσφαίρου στην Ελλάδα.

26. Ενδεικτικά αναφέρουμε αντίστοιχες μορφές λόγου που αναρτήθηκαν σε φόρουμ οπαδών του Εθνικού Πειραιά με αφορμή το θάνατο οργανωμένου οπαδού (Απρίλιος 2012): «νομίζω πως η κερκίδα μας εκεί ψηλά είναι πολύ μεγαλύτερη πλέον...», «νομίζω πως η κερκίδα μας εκεί ψηλά είναι πολύ μεγαλύτερη πλέον» <http://www.gate14.gr/forum/viewtopic.php?f=3&t=2169&hilit=%CE%A3%CE%AC%CE%BA%CE%> Ανακτήθηκε 30/6/2020. «Ο.Σ. τώρα φτιάχνει σύνδεσμο στον παράδεισο!!!! ΜΙΑ ΖΩΗ ΕΘΝΙΚΟΣ!», <http://www.gate14.gr/forum/viewtopic.php?f=3&t=2169&hilit=%CE%A3%CE%AC%CE%BA%CE%> (Ανακτήθηκε 30/6/2020, 14:20).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Assmann, J. (2024). *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Βατζλάβικ, Π. (1986). *Η γλώσσα της αλλαγής. Στοιχεία θεραπευτικής Επικοινωνίας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Βελμάνς, Τ. (2006). *Η συναρπαστική ιστορία των εικόνων*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Βοριάς, Στ. (2013). *Κερκίδες σε κρίση: Η αντανάκλαση της οικονομικής και πολιτικής κρίσης στις Κερκίδες των ελληνικών γηπέδων (2010-2012)*. Θεσσαλονίκη: Μεταπτυχιακή Διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Μ.Π.Σ.: Πολιτική Ανάλυση, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Γεωργούλας, Σ. (2010). *Η κοινωνία του ελεύθερου χρόνου*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ελίας, Ν. και Ντάνινγκ, Ε. (2010). *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*. Επιστημονική επιμέλεια: Π. Κυπριανός. Αθήνα: Κατάρτι.
- Δρένος, Γ. (2013). «Και ΠΑΟΚ να μην υπήρχε/πάλι ΠΑΟΚ θα 'μουνα». Συνθηματικός λόγος και οπαδική ταυτότητα. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 291-313). Αθήνα: Πλέθρον.
- Halbwachs, M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Fiske, J. (1992). *Εισαγωγή στην επικοινωνία*. Αθήνα: Επικοινωνία και Κουλτούρα.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2018). Νεολαία, συλλογική μνήμη και οπαδισμός στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Στο Κ. Κατσάπης (επιμ.), *Οι Απειθαρχοί: Κείμενα για την Ιστορία της Νεανικής Αναίδειας τη μεταπολεμική περίοδο* (σελ. 39-72). Αθήνα: Οκτώ.
- Κόκκινος, Γ. (2010). Η Δυναμική της Μνήμης και της Λήθης στη Δημόσια Σφαίρα και οι Νόμοι για τη Μνήμη στη Γαλλία. Στο Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου, Β. Αγτζίδης (επιμ.), *Το Τραύμα και οι Πολιτικές της Μνήμης, Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Κοταρίδης, Ν. (επιμ.) (2005). *Φίλαθλοι και βίαια επεισόδια στις ποδοσφαιρικές συναντήσεις (1974-2003)*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο – ΟΠΑΠ.
- Κοταρίδης, Ν. και Σιδέρης, Ν. (2013). Το παιχνίδι και ο φανατισμός της κερκίδας. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 143-160). Αθήνα: Πλέθρον.
- Μπρομπερζέ, Κ. (2007). *Ποδόσφαιρο. Σύμβολα, αξίες, φίλαθλοι*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κυπριανός, Π. και Χουμεριανός, Μ. (2009). *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*. Αθήνα: Διόνικος.
- Παπαγεωργίου, Δ. και Μαυροφίδης, Θ. (2015). Σύγχρονο ποδόσφαιρο και οργανωμένες ομάδες οπαδών: Επικοινωνιακά συστήματα και εκδοχές της βίας. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ε. Φουρναράκη (επιμ.) *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα: κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σελ. 339-364). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σκαρπέλος, Γ. (2011). *Εικόνα και Κοινωνία*. Αθήνα: Τόπος.
- Τσιμπογιάννη, Μ. (2013). Ταυτότητα και αντιπαλότητα στους οπαδούς του Ολυμπιακού. Γκράφιτι

- και τραγούδια. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 273-290). Αθήνα: Πλέθρον.
- Τσούμας, Θ. και Χουμεριανός, Μ. (2017). *Επαγγελματισμός και συνδικαλισμός στο ποδόσφαιρο (1975-1982)*. Πάτρα: Orportuna.
- Τσούμας, Θ. και Χουμεριανός, Μ. (2020). Μέσα επικοινωνίας και οργανωμένες συλλογικότητες: τα έντυπα των συνδέσμων των οργανωμένων οπαδών ποδοσφαίρου (1980-2004). Στο Ν. Τσιγγίλης και Δ. Μαστρογιαννάκης (επιμ.) *Αθλητισμός και Μέσα Επικοινωνίας. Ρητορική, Ταυτότητες και Αναπαραστάσεις* (σελ. 291-312). Θεσσαλονίκη: Ζυγός.
- Χουμεριανός, Μ. (2015). Τοπικότητα και «φίλαθλες» ταυτότητες: Οι οπαδοί του Εθνικού Πειραιώς. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ε. Φουρναράκη (επιμ.) *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα: κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σελ. 293-320). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

- Armstrong, G. (1999). *Football Cultures and Identities*. Basingstoke: Macmillan.
- Berliner, D. (2005). The Abuses of Memory. Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly* 78 (1): 197-211.
- Choumerianos, M. and Kiprianos, P. (2020). Constructing identities in football. Berlin: Lampert Academic.
- Choumerianos, M. and Tsoumas, Th. (2021). Fandom fanzine as a sui generis expression of fandom culture: the “Efimeridaki” of the A.E.K. F.C Original 21 fan club (1986-1996). *European Studies in Sports History, Official Journal of the European Committee for Sports History (CESH)*, Presses Universitaires de Rouen et du Havre 13.
- Connerton, P. (1990). *How societies remember*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M., 1977, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, μτφρ. D. Bouchard, S. Simon, επιμ. D. Bouchard. *Ίθακα*: Cornell University Press.
- Giulianotti, R. (2002). Supporters, Followers, Fans, and Flaneurs: A Taxonomy of Spectator Identities in Football. *Journal of Sport & Social Issues* 26 (1): 25-46.
- Giulianotti, R. (2005). Sport Spectators and the Social Consequences of Commodification: Critical Perspectives from Scottish Football. *Journal of Sport & Social Issues*, 29 (4): 386-410.
- Harper, D. (2000). The image in sociology: histories and issues. *Journal des Anthropologues* 80-81: 143-160.
- Hobsbawm, Eric (1983). Mass Producing Traditions: Europe. In E. Hobsbawm and T. Ranger *The Invention of Tradition* (pp. 288-291). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hubert, H. and Mauss, M. (1964). *Sacrifice: Its nature and function*. London: The University of Chicago Press.
- Huyssen, A. (1995), *Twilight memories: marking time in a culture of amnesia*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Macdonald, N. (2001). *The graffiti subculture. Youth, masculinity and identity in London and New York*, London: Palgrave Macmillan.
- Passarelli, G. (2002). L’ iconoclasme. Histoire et theologie. Στο, T. Velmans (eds), *Le grand livre des icons*, 121 (p. 35). Paris: Hazan.

- Spaaij, R. (2008). Men like us, boys like them: violence, masculinity, and collective identity in football hooliganism. *Journal of Sport and Social Issues*, 32 (4): 369-392.
- Stride, Chr. and Ffion Th., Chamorro, A. M. (2019). Commemorating tragic heroes: statuary of soccer players who died mid career. *Soccer and Society*, 20 (3): 431-453.
- Tilley, C., 1994. *A Phenomenology of landscape: places, paths and monuments*. Oxford: Berg.
- Webb, E. (2005). René Girard and the Symbolism of Religious Sacrifice. *Anthropoetics: The Journal of Generative Anthropology XI (1)*:1-9. <http://anthropoetics.ucla.edu/ap1101/webb/>
- Zaimakis Y., (2018) Football fan culture and politics in modern Greece: the process of fandom radicalization during the austerity era, *Soccer & Society*, 19 (2), 252-270.

Abstract

The study analyses the banners raised in Greek football grounds depicting the deceased members of the fandom community. It covers a time span of two decades (2000-2020), a period that witnessed an increased use of symbolic visual material. Our analysis is predicated on the idea that the fandom community, and primarily its organized members, utilize symbolic and ritual practices to highlight their otherness (to distinguish themselves from rival communities or the “less militant” supporters of their club) and their distinct collective identity. One of these practices is the visualization of a deceased community member and the attribution of certain characteristics (“iconic”, “sacrificed” etc). The affirmation of honour bestowed upon the member and the ascription of positive traits relates to the way the brothers in arms of the deceased invest their actions with meaning on the basis of shared values. The research material derives from the internet and various secondary sources and, primarily, comprises of photographs that appear in fan clubs’ websites followed by mentions to those who have passed away.

Key words: stand, fans, visualization, death, loss, farewell, sacrifice, honour, values, symbolism, identity.

